

LIBERALISMUL ROMÂNESC, NAȚIONAL ȘI EUROPEAN (1821-1918)

HENRIETA ANIȘOARA ȘERBAN*

Abstract. *The study emphasizes the intricate conceptual and political route taken by liberalism in Romania, in the light of the European liberalism, as well extremely complex, in theoretical, historical and political terms during the period 1821-1918. After a discussion associated to the periodization of the Romanian liberalism, the author investigates the transformations of Romanian liberalism against the relation between national and liberal characteristics and also in terms of national and European dimensions. Romanian liberalism is oriented toward modernization and the constitution of a modern, national and unitary Romanian state; it follows for the most part a French model, although there are interpreters and theoreticians who address characteristics of Romanian liberalism, which are closer to the British model of liberalism. Thus, in Romania, the nationalism of the Romanian liberalism presents a multi-dimensional stratification: while Romanian liberalism answers theoretically, politically and pragmatically to Romanian historical realities, it addresses the median voter (introduced much later in political science by Arrow) and its national political capital, yet it remains European in terms of theoretical resources and political aims. At the same time, Romanian liberalism has not only a theoretical, but also an ideal dimension as it is constantly oriented toward the national spiritual and patriotic requirements, which was not dissimilar to the European orientation of Latin liberalism.*

Keywords: *Romanian liberalism, French model, British model, modernization, patriotism.*

O imagine a liberalismului european

Tabloul european al liberalismului timpuriu este complex. Un instantaneu calendros realizat de Mihai Radu Solcan prezintă evoluția terminologic-conceptuală a liberalismului începând cu secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, după cum urmează: „În Europa de Vest, termenul «liberal» a fost încărcat cu un nou înțeles abia după 1750. Cea mai veche însemnare în care ter-

* CS II dr. la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion. I. C. Brătianu” al Academiei Române; henrietaserban@gmail.com.

Rev. Șt. Pol. Rel. Int., XV, 2-3, pp. 101–120, București, 2018.

menul apare cu un sens nou este cea din *Jurnalul* marchizului d'Argenson. Acesta notează, la 11 februarie 1750, că națiunea engleză progresează tot mai mult în direcția libertății. Englezii sunt tot mai liberi «să se exprime, să acționeze și să scrie», deoarece «*les lois sont libérales*». În latina clasică, sensul termenului «liberalis» era cel de «generos», «om animat de sentimente nobile». [...] Treptat, «liberalismul» este asociat cu ideile acestei revoluții [Franceză]. Termenii ca atare de «liberal» și «liberalism» sunt consacrați, cu noul lor înțeles, relativ târziu. În 1812, monarhiștii constituționaliști din Spania își zic «*los liberales*». În 1819, apare în Franța broșura *Examen du libéralisme par un libéral*, în care Bertier de Sauvigny consideră că este utilizat termenul «liberalism» cu noul său înțeles politic. În limba engleză, noua utilizare a termenului este atestată în același an. Liberalii sunt cei care se opun acestei tendințe [a Vechiului Regim], atât politic, cât și prin articularea conștiinței unei confruntări «liberalism-antiliberalism», așa cum face, de pildă, W.T. Krug în *Geschichtliche Darstellung des Liberalismus*. [...] După Revoluția Franceză din 1789, valorile acesteia sunt puse sub semnul cuplului «liberal» și «liberalism». Cei care admiră inovațiile instituționale franceze încep să-și spună «liberali»¹.

Paul E. Michelson remarcă „fluiditatea” semnificațiilor termenului: „Dintr-un punct de vedere istoric, semnificația termenului era fluidă în Europa. Oricum, diverșii liberali «aveau ceva în comun, ceva ce era sesizat cel puțin de către oponenții liberalismului. Mettemich considera că ar recunoaște un liberal oricând va fi întâlnit unul, oricum ar fi fost deghizat... căci aceștia poartă în inimă o convingere simplă: convingerea că progresul, conducând spre perfecțiunea finală, poate fi atins prin intermediul instituțiilor libere”². În acest sens, liberalismul european reprezintă în mod unitar, dar general, o anumită inspirație și o anumită viziune politică structurată definitiv prin dimensiunile menționate. P. E. Michelson îl citează pe J. S. Schapiro pentru a evidenția: „Ceea ce a caracterizat liberalismul din toate timpurile este convingerea nestrămutată în necesitatea libertății pentru atingerea oricărui țel... Ca urmare, fiecare individ trebuie tratat ca un scop în sine, nu ca mijloc pentru atingerea intereselor altora.”³ Michelson arată că perspectiva lui Hayek este, de asemenea, unificatoare, desemnând prin liberalism „un curent larg de idealuri politice, operând în epocă sub numele de liberalism, ca una dintre cele mai puternice forțe intelectuale, orientând dezvoltarea, atât în Europa Occidentală, cât și în cea Centrală”⁴.

Multitudinea de semnificații asociate liberalismului reprezintă o expresie metaforică pentru deschiderea față de idei noi, dar pune probleme legate de coerența definiției liberalismului: „O problemă majoră ridicată de studiul liberalismului este aceea că termenul este acum folosit cu o varietate de semnificații care au puțin

¹ Mihai Radu Solcan, „Vederile liberalilor români reflectate în Regnault «Istoria politică și socială a Principatelor Dunărene»”, în Liviu Brătescu (ed.), *Liberalismul românesc și valențele sale europene*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013, pp. 66-67 (65-82).

² Paul E. Michelson, „Romanian Liberalism, 1800-1947. Definition, Prioritization and a Research Agenda”, Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană (editori), *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013, p. 12.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

în comun dincolo de descrierea unei deschideri către idei noi, inclusiv către unele idei care sunt de-a dreptul opuse celor desemnate original de liberalism în secolul al nouăsprezecelea și în primele decade ale secolului douăzeci⁵. Pentru Michelson, conceptul de liberalism trebuie să se raporteze la fenomenul istoric care l-a creat și are astfel o semnificație istorică. Așa se poate evidenția faptul că, după cum observă Irene Collins “termenul «liberal», cu semnificația unui tip de opinie politică, era nou în secolul al nouăsprezecelea”, deși „cuvântul în sine nu era nou.”⁶

Analiza lui Michelson evidențiază faptul că un aspect fundamental al liberalismului este „recunoașterea unui fapt, a faptului libertății”⁷ asociat revendicării „libertăților de bază”, cum ar fi libertatea de gândire, libertatea de conștiință, libertatea de asociere, libertatea religioasă, libertatea de mișcare, libertatea de exprimare, libertatea presei, precum și a libertăților specifice domeniilor de activitate umană – civile, politice, economice.⁸

Liberalii au pus accentul pe libertatea individuală, concretizată prin drepturile politice și economice, iar sistemul politic liberal era întemeiat pe domnia legii și constituție, pe un legislativ ales și pe separarea și echilibrul puterilor în stat între ramurile principale ale guvernării: „Independența puterii judecătorești față de cea legislativă și față de cea executivă era cu deosebire importantă”. Michelson subliniază: „Nu poate exista vreo umbră de îndoială că liberalismul a insistat mai ales pentru libertatea față de interferența din partea guvernului.”⁹ Individualismul liberal presupunea „îndepărtarea constrângerilor coercitive, totodată, libertatea individului presupunând responsabilitatea individuală, sprijinirea pe propriile forțe, respectul de sine și realizarea individului”¹⁰

Michelson observă, ca și Mihai Radu Solcan, faptul că liberalii moșteneau o revendicare istorică de la filosofia Revoluției Franceze. Numai că Michelson evidențiază în continuare problema ocazionată de accentul pus pe asocierea dintre „Libertate, Egalitate, Fraternitate” și voința generală care subminează de fapt drepturile individului și amenință libertatea în mod semnificativ. Viziunea liberală clasică deja indica faptul că „suveranitatea populară trebuia recunoscută ca limitată de libertatea individului”¹¹. Gândirea liberală arată că libertatea și egalitatea sunt valori care nu pot decât să ajungă în conflict după cum liberalismul și democrația se poziționează într-un raport conflictual, deoarece democrația „conduce la tirania maselor asupra individului și a majorității asupra minorității» așa cum s-a

⁵ F. A. Hayek, *Liberalism*, in *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London, Routledge and Kegan Paul, 1978, p. 119 și Fritz Machlup, *Liberalism and the Choice of Freedoms*, in Erich Streissler (ed.), *Roads to Freedom*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969, p. 121, cf. Michelson, *op. cit.*

⁶ Irene Collins, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe*, London, The Historical Association, 1957, p. 3 apud P. E. Michelson, *op. cit.*

⁷ Cf. Michelson, *op. cit.* Pentru Michelson, „faptul libertății” este în mod uzual considerat a însemna și că cineva se va raporta la libertate în ideea reciprocității, fără a aduce vreo atingere dreptului egal la libertate al celorlalți.

⁸ Michelson, *op. cit.*

⁹ *Ibidem*, pp. 12-13.

¹⁰ *Ibidem*, p. 13.

¹¹ *Ibidem*. Michelson îl citează pe Lord Acton, *The History of Freedom in Christianity*, 1877: „cea mai grozavă oportunitate oferită vreodată lumii a fost irosită, fiindcă pasiunea pentru egalitate a anulat speranța pentru libertate”.

întâmpnat sub iacobini¹². Din perspectiva liberală, valori conflictuale sunt și libertatea și fraternitatea, precum și libertatea și naționalitatea. Michelson citează în acest sens ideea Lordului Acton: „Teoria naționalității este implicată în teoria democratică a suveranității a voinței generale“ și „Pentru a avea o voință colectivă este necesară unitatea...“, ceea ce înseamnă că până la urmă „statul devine ... în mod inevitabil absolut“.¹³ Lordul Acton precizează cu privire la relația dintre libertate, egalitate și fraternitate: „... în Europa Latină... mișcarea ce se auto-intitulează liberală este în mod esențial națională. Dacă libertatea ar fi obiectul său, ar presupune întemeierea unor autorități independente, nederivate din stat și acest model ar fi cel întâlnit în Anglia. Dar obiectul său este egalitatea; și urmărește, ca în Franța, la 1789, să elimine elementele de inegalitate... Acest element național al mișcării nu a fost înțeles de liderii revoluționari“ din Franța, Italia, și Spania¹⁴. Liberalii susțin totodată că, fără libertate economică, libertatea politică nu este posibilă, iar liberalismul economic descris de Adam Smith se bazează pe „sistemul libertății naturale, evident și simplu“¹⁵, implicând libertate față de constrângerile guvernamentale și instituționale asupra activității economice naționale și internaționale: comerț liber, piețe libere, competiție liberă și libertatea contractelor, reglate de „mâna invizibilă“.¹⁶

Astfel, dificultatea precizării unei definiții clare a liberalismului provine din existența a două tradiții liberale, britanică (evolutivă, întemeiată pe libertatea negativă, libertatea față de „statul-paznic-de-noapte“, atent monitorizat și reglementat) și franceză (raționalistă, fundamentată ca libertate prin „statul-inginer-social-și-activist“ a cărui intervenție nu este amenințătoare, vizând binele cel mai important, *the greater good*).¹⁷ Teoria discern și compară caracteristicile deosebite ale celor două tradiții europene liberale, aflate într-un „parteneriat incomod“: cea britanică fiind istorică, plasând accentul pe drepturi și libertăți pe care le opune arbitrariului coercitiv, sprijinind egalitatea de șanse și păstrând o atitudine rezervată față de naționalism, în timp ce tradiția franceză, orientată spre prezent și emanciparea de trecut, conține și valorizează libertatea în calitate de concept abstract, apreciază naționalismul ca pe o „forță pozitivă, chiar și după 1848“ și susține egalitarismul.¹⁸

Un temei conceptual: idei și teme liberale românești

„Salvarea națiunii“, nucleul liberalismului românesc, a inspirat și iluminat temele liberale românești privind conceptele liberale principale: libertate, dreptate

¹² Michelson apelează la Hayek: „Liberalismul este astfel incompatibil cu democrația nelimitată, așa cum este incompatibil și cu alte forme de guvernare nelimitată.“ Autorul arată și că Alexis de Tocqueville prezintă în *Democracy in America* (1835-1840) o abordare nuanțată a acestei idei, iar Lordul Acton, de asemenea, în „Sir Erskine May's *Democracy in Europe*“ 1878, în *History of Freedom*, 1922, pp. 61-100.

¹³ Michelson, *op. cit.*, p. 13.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 13-14.

¹⁵ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. R. H. Campbell, A. S. Skinner, Liberty Classics, Indianapolis, 1981 [1776]), Vol. II, p. 687.

¹⁶ Michelson, *op. cit.*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, p. 15.

și progres. O incursiune oricât de sumară oferă o binevenită aprofundare temeiului vieții politice. Calea culturală iluministă (pregătită de umanism și romantism) a adus Țările Române și Transilvania mai aproape de ideile politice privind dominația, libertatea și dreptul, dar mai ales de gândirea politică despre înlăturarea dominației străine și afirmarea națională românească, într-o Europă a națiunilor. Liberalismul românesc, cu rădăcini adânci în Iluminism și pașoptism, a exercitat un rol important în constituirea conștiinței naționale moderne. Spațiul restrâns al unui studiu nu ne permite însă decât o ilustrare rapidă a unor gânditori și idei liberale majore.

Printre primii iluminiști din Principate, preocupați de idei liberale în privința raportului dintre om și societate, de reformarea morală individuală și socială, de fericirea generală, prin intermediul bunăstării economice și al dreptății sociale, precum și de afirmarea națională între societățile civilizate, Dinicu Golescu (1777-1830) absolvent al Academiei grecești, a fost împreună cu Ion Heliade Rădulescu (1802-1872) fondator al Societății Literare, care va deveni Societatea Filarmonică, ambele, în fapt, cu un caracter politic, reformator și național, și al ziarului „Curierul Român” (1828), primul ziar de limbă română, cu o frecvență firească de apariție, îndelungată (de asemenea, împreună cu Ion Heliade Rădulescu). Lupta pentru dreptul de exprimare, asociere și presă constituie o agoră liberală, fundamentală pentru existența și funcționarea celei politice. Printre cele mai îndrăznețe proiecte reformatoare liberale, Dinicu Golescu viza înființarea unei școli de fete, a unei rețele școlare naționale, precum și a unui program național de reforme pentru ameliorarea situației țărănimii. Fiii săi au oportunitatea de a studia la Paris, unde îl au profesor pe Rodolphe Töpffer, unul dintre discipolii lui Jean-Jacques Rousseau.¹⁹ În opera sa principală, *Însemnare călătoriei mele*, primul jurnal de călătorie publicat în limba română apar idei reformatoare și de critică socială privind boierimea și țărănimea, ale căror situații, roluri și semnificații sociale și naționale sunt comparate cu cele ale „echivalentelor” occidentale ale acestora.²⁰

Iluministul *Iordache Golescu* (1770-1848) a scris lucrări literare și filosofice, în care se combină concepte moderne și tradiționale. Tratatul său de filosofie politică, intitulat *Către ocârmuitorii noroadelor*, este influențat de ideile lui Montesquieu, Rousseau și Kant și analizează socialitatea dintr-un punct de vedere raționalist, al „cugetului bun” și „dreptei socoteli”, menite să înlăture perspectivele înșelătoare generate deopotrivă de speranță și frică, folosite în propriul avantaj de clasele dominante: forul interior este cel rațional, forul exterior este colectivitatea, dar în ambele, esențiale sunt regulile raționale de viață, care împing înainte societatea.

Cel mai important reformator iluminist pre-pașoptist, „un iacobin moldav”²¹, *Ionică Tăutu* (1798-1830) valorifică ideile critice la adresa boierimii ca factor

¹⁹ Anastasie Iordache, *Golești. Locul și rolul lor în istoria României*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 20.

²⁰ A. Iordache, *op. cit.* Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele făcută în anul 1824, 1825, 1826* [de] Constantin (Dinicu) Golescu, introducere de Nerva Hodoș, Tip. „Cooperativa”, București, 1910.

²¹ N. Iorga, *Un „iacobin moldav” au XIX-e siccle*, „Revue Historique du Sud-Est europeen”, 1936, pp. 277-292.

conservator și chiar nepatriotic, care circulau în cerul lui Leon Gheuca și ideile anti-deiste ale lui Volney. În lucrările *Strigarea norodului Moldovei către boierii pribegiți și către mitropolitul* și în *Cuvânt al unui țăran către boieri* ideea de dreptate este deosebit de importantă și afirmarea acesteia nu mai este limitată la planul moral, fiind interpretată ca fundament social și factor de modernizare. Filosofia politică europeană era o prezență în Moldova secolului al XIX-lea: circulau în traducere discursurile lui Carnot și lucrări revoluționare care preluau principiile politice liberale din *Declaration des droits de l'homme*. Găsim în lucrările lui Tăutu ideea egalității sociale, de tipul celei susținute de Rousseau, deși în 1828, în preajma candidaturii la tron, acesta se pronunța în favoarea monarhiei constituționale și a sistemului parlamentar englez²². N. Iorga consideră că Ionică Tăutu este autorul principal al Constituției „cârvunilor” (care nu se putea în această conjunctură istorică să se numească „constituție”, deși întrunea calitățile definitorii ale unei constituții).²³ Dar avem aici originea principală a dimensiunii constituționale a liberalismului românesc.

În *Cuvânt al unui țăran către boieri*, Tăutu discută valoarea nobleței în corelație cu relaționarea tradițională, premodernă a acestei calități deosebite cu clasele superioare, evidențiind degradarea acestei valori în planul concret, socio-istoric: „Boierii sunt astăzi o clasă vicioasă. Speculațiile celor susținuți de Constantinopole și ale funcționarilor înlocuiesc total cinstea și eroismul din trecut.” Critica pornește de la grecii de la Constantinopole și ajunge la Imperiul Otoman descris ca „bestie feroce”. Țăranii vorbesc în acest text cu o disperare amară despre situația lor dificilă, dar ignorată de boieri. Se sugerează importanța solidarității social-politice pentru ca fundația societății, țăranii „să nu se fărâmițeze” și, în consecință „casa”, adică societatea, națiunea, țara „să nu se prăbușească”. Se vorbește despre timpurile corecte ale unor tradiții de egalitate necorupte în care boierii și țăranii se puteau prezenta ca egali în fața domnitorului, fiecare cu punctul său de vedere, ca într-o exercitare incipientă a egalității în fața legii și a domniei legii, ca dreptate. Noblețea moldavă este interpretată de Ionică Tăutu ca spirit de dreptate, ca patriotism și ca viziune egalitară provenită din concepția despre noblețea generică a ființei umane.

Iluminiști precum *Gheorghe Lazăr* (1779-1823) au conceput un program național cultural, care susținea înființarea învățământului național, folosirea limbii române și o viziune despre progresul național. La 30 iulie 1822, în *Discursul rostit la sosirea în țară a lui Grigore Ghica-Vodă* viziunea teoretică despre conflictul dintre Bine și Rău se completează cu investigația critică a stării precare a țărilor române, evidențiind din această perspectivă rolul educației pentru regenerarea națională și progres, context în care valorifică importanța muncii și a trudițiilor care „asudă din revărsatul zorilor dimineții până târziu în noapte”. Legitimarea demersului teoretic face apel atât la ideile revoluționare (inclusiv cele ale lui Tudor Vladimirescu), cât și la citatele din psalmi, ca și Dinicu Golescu, prin care realizează o întemeiere a ideilor novatoare printr-o perspectivă morală familiară

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

intelectualității timpului, pentru ca „îndrăzneala surprinzătoare a glasului“, să fie susținută de anumite idei și percepțe considerate caracteristice moralității firești și corecte, într-o ordine spirituală a umanității. Gheorghe Lazăr era adeptul iluminismului de tip wolffian, traducător din Salzmann și Campe și cunoștea scrierile kantiene din care cita în lucrările sale, *Curs de filosofie* și *Logica și metafizica*, lucrări de factură modernă, care nu s-au mai păstrat, dar despre care se știe din alte izvoare ale vremii că reprezentau materiale de studiu importante pentru cursurile predate la Școala Sf. Sava, pe care a înființat-o și unde a fost un dascăl al națiunii. La această școală s-a cristalizat gândirea modernă a generației pașoptiste.²⁴ Ctitorul școlii naționale din Moldova, *Gheorghe Asachi* (1788-1869) este un important creator de instituții necesare înnoirilor cerute de timpurile noi²⁵. Cu studii la Roma și Viena Asachi este adeptul formulei enciclopedice în lumea cunoașterii și al demersului etic în plan teoretic și practic deopotrivă. Este un dascăl important (predă matematică în limba română) și un inițiator de instituții: înființează „Albina românească“ în 1829, susține dezvoltarea rețelei de școli naționale, promovează ideea de progres, descoperirile științifice și cultura modernă pe toate căile, realizează traduceri.

Potrivit lui D. Popovici, este timpul „marilor inițiative culturale“. Iluminismul aduce cu el un *risorgimento* românesc. Acestea au adesea reverberații reformatoare sociale, naționale, progresiste și liberale. Numeroși iluminiști se ocupă de traduceri, dar au și preocupări de critică socială, etică socială și educație socială. *Grigore Pleșoianu* (1798-1857), elev al lui Gheorghe Lazăr, se impune prin traduceri literare și din Voltaire, iar în prefața pe care o face lucrării *Aneta și Luben* (1829) de Marmontel propune idei interesante de critică socială. *Stanciu Căpățineanu* (1800-1848), un alt elev al lui Gheorghe Lazăr, traduce din Montesquieu *Mărimea romanilor* și din Rousseau, *Contractul social* (rămas în manuscris), ambele în 1830; acesta consideră „o constituție dreaptă“ și un „guvern reformator, de patrioți“ calea către fericirea națiunii. *Simeon Marcovoi* (1802-1877) cu studii la Pisa și la Paris, profesor la Sf. Sava, preocupat de retorică și educație socială este printre primii care ridică problema educării femeilor. *Barba Paris Mumuleanu* (1794-1837) este un susținător al școlii naționale, care dezvoltă idei privind etica și filosofia socială: „Filosofia și științele sunt mult mai trebuincioase și de lipsă în viața socială; dar când moralul lipsește, logica și metafizica nimic nu ne folosește decât ne ascute mintea spre răutăți ...“, societatea modernă având nevoie în primul rând de oameni educați și abia apoi de savanți, ambele categorii de oameni esențiali pentru progres având nevoie să citească lucrări bune, scrise în „limba patriei“.²⁶

O gândire iluministă întemeietoare întâlnim și la *Eufrosin Poteca* (1785-1858), cu studii la Paris, profesor de filosofie (logică, etică, metafizică și istoria filosofiei) la Școala de la Sf. Sava, din anul 1820, construind o filosofie axată pe „raționament“, „premise“, „sistem“ și „legi“: *Stephan Ludwig Roth* (1796-1849), intelectual sas din Transilvania, a avut un rol important în susținerea drepturilor politice ale

²⁴ N. Gogoneată et al, *Istoria filosofiei românești*, vol. I, Ed. Academiei, București, 1972, pp. 125-132.

²⁵ D. Popovici, *Romantismul românesc*, Editura Tineretului, București, 1969, pp. 39-69.

²⁶ *Ibidem.*, N. Gogoneată, *op. cit.*, passim.

poporului român („limba oficială a tuturor... nu este nici limba germană, nici cea maghiară, ci limba română“), ale cărui scrieri filosofice pornesc de la liberalismul englez din epoca revoluției industriale.²⁷

În „perioada luminilor“ apar procese de adaptare a unor concepte noi, precum și procese de transfigurare a unor concepte din sfera religioasă, ce ajung să aibă semnificații curente social-politice: „mântuire“ (semnifică eliberare națională de sub dominația străină), „dragoste de aproape“ (înseamnă un echivalent al conștiinței cetățenești), „obștescul duh“ (are ca semnificație voința generală, în loc să semnifice confesiunea unui grup de credincioși)²⁸. Anumite idei se impun în spațiul public având totodată rol formator al spațiului public și al opiniei publice: „fericirea“, cu conotații sociale, politice și economice, corelată cu idea de „bunăstare“, „patria“ și „cetățeanul“, „luminarea“ și „deșteptarea“, prin „învățătura“, progres etic, social și politic și „renașterea“ națională a patriei. „Cultivarea“ reprezintă o idee corelată în iluminism cu „rațiunea“ cu „educația“ și cu „reformarea socio-politică“.²⁹

Ion Heliade Rădulescu (1802-1872) rămâne în istoria gândirii românești cu teoria echilibrului între antiteze, o teorie cu valențe mai degrabă conservatoare și pe care o dezvoltă după 1848 (când autorul devenise un actor politic conservator) în teorii socio-politice cu tentă paseistă: teoria posibilului și imposibilului, teoria boierilor și a ciocoilor, teoria unirii și a unității, teoria celor doi 1821, doi 1848, doi 1859; teoria partidului național; teoria pactului social; teoria votului și răzvolului, teoria clăcii etc. cu un nucleu progresist etc. Teoria sa meritocratică a stat la baza teoriei „păturilor superpuse“, a lui Mihai Eminescu, având și influențe socialiste utopice, fourieriste, de tipul celor expuse de T. Diamant, care publică trei articole în iunie 1834, în „Curierul românesc“, construite pe ideea „foloase generale fără vătămarea nimului“, subliniind: „Libertatea cere o republică, egalitatea o democrație, fraternitatea o sociabilitate-știință. Sociabilitatea dezvoltată începe să devină o știință“.³⁰

Gândirea politico-juridică a lui *Simion Bărnuțiu* (1808-1864) reprezintă o resursă importantă pentru descrierea gândirii sociale, juridice și liberale moderne românești.³¹ Simion Bărnuțiu conceptualizează libertatea ca drept, mai importantă decât orice privilegiu imaginabil pentru conviețuirea socio-politică a omului și de aceea ar trebui considerat primul gânditor liberal român. Simion Bărnuțiu este un gânditor contractualist cu un interes deosebit pentru o filosofie modernă a statului ca instituție a dreptului și pentru filosofia dreptului în sine, cu țelul de a ajunge la o filosofie capabilă să ofere calea către o societate liberă și dreaptă. Pentru Simion Bărnuțiu contractul social trebuie să asigure libertatea, iar libertatea este întărită prin egalitate. În concepția sa raționalistă „puterea cea mai nobilă a omului e rațiunea și facultatea [rațională – n. ns.] de a-și determina voința cu libertate, ceea ce e strâns unit cu rațiunea“.

²⁷ N. Gogonea et al, *op. cit.*, pp. 346-349.

²⁸ Adrian Marino, *Momentul 1821 și ideea democratică*, în „Lumea“, 1965, nr. 10, pp. 21-22. L. Goldmann, *La pensee des Lumieres*, în „Annales“, 1967, 4, pp. 752 -779.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, pp. 226-251.

Treboniu Laurian (1810-1888), unul dintre conducătorii revoluției de la 1848 din Transilvania, un luptător împotriva barbarismului și a ignoranței, susținător al filosofiei, al artelor și științelor, împotriva superstiției, cruzimii și despotismului, într-un „veac trist“ susține valorile politice liberale și demersurile reformatoare eliberatoare³². Continuă studiul filosofiei, punând prin raționalism bazele gândirii politice liberale și considerând că „soarta ei în dependență de autoritatea Ecclesiei și a clasicilor consacrați e foarte fatală“. Alți raționaliști kantieni și liberali români au fost: Gh. Lazăr, E. Poteca, C. Bolliac, C. A. Rosetti, Mihail Kogălniceanu, George Barițiu și Simion Bărnuțiu³³.

Cezar Bolliac stabilește importanța eliberării conștiinței individuale de iluzii religioase pentru dezvoltarea societății.³⁴ C. A. Rosetti, liberal radical, surprinde în spirit iluminist diferența dintre religie și filosofie, arătând că „filosofia domină prin rațiune și religia prin inimă“³⁵. A. Rosetti „una din puterile cele mari ale despotismului este religia“³⁶.

Mihail Kogălniceanu și George Barițiu ilustrează un filon al gândirii liberale românești ancorată în ideea de eliberare și evoluție individuală și socială prin „cultivarea minții“ (G. Barițiu)³⁷, prin separarea „societății religioase“ de cea civilă și a bisericii de stat, printr-o viziune raționalistă, progresistă și patriotică (Mihail Kogălniceanu)³⁸. Meditația politică orientată de raționalism și elemente liberale se însoțește cu preocupări de schițare a unor teorii întemeietoare pentru filosofia istoriei și filosofia dreptului, încă de la cărturarii pașoptiști, care căutau în teoriile istoriei, ale dreptului și ale *Statului*, argumente pentru legitimitatea eliberării naționale în virtutea unui drept național la progres, prosperitate, suveranitate națională. Pentru G. Barițiu, progresul este „tema care face istoria lumii“, iar pașoptiștii (Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Simion Bărnuțiu, D. Brătianu) au interpretat conceptele de dreptate, libertate și propășire, drept finalități indiscutabile ale societății și istoriei.³⁹

Nicolae Bălcescu (1819-1852), democrat-revoluționar și istoric, a reprezentat un factor principal de modernizare și reformare socio-politică a națiunii române. În activitatea sa revoluționară imperativele caracteristice erau împrăștierea țăranilor, crearea armatei, organizarea aparatului de stat și a presei revoluționare, formarea corpului de propagandiști „comisari ai revoluției“ etc. iar opera sa a abordat teme democrat-revoluționare: necesitatea constituirii statului pe baze democratice și republicane, iobăgia și necesitatea revoluției pentru înlăturarea acesteia odată cu alte aspecte feudale; pregătirea, organizarea și conducerea revoluției; independența națională; rolul popoarelor în istorie. Aceste teme erau tratate cu o perspectivă filosofico-istorică educată. Cunoaștem că Bălcescu avea lecturi din

³² A. Treboniu Laurian, *Cuvânt academic cu prilejul examenului public și al împărțirii premiilor în 1 iulie*, București, 1845, pp. 7 și 8, cf. N. Gogonea et al, *op. cit.*, p. 278 sqq.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 293 sqq.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, pp. 304-305.

³⁸ *Ibidem*, pp. 253-278.

³⁹ N. Gogonea et al, *op. cit.*, p. 212.

Xenofon, Tucidide, Cezar, Plutarch, Gibbon și a studiat filosofia cu Eftimie Murgu, devenind preocupat de teme filosofice precum rațiunea, progresul și încrederea. A avut ocazia să participe la cursurile de istorie ținute la Paris de Michelet și Quinet, cunoștea ideile lui Cesare Cantù și era interesat de filosofia politică a lui Mazzini ceea ce l-a îndreptat către o concepție filosofico-istorică despre menirea omului, a societății și despre sensul dezvoltării istorice.⁴⁰

Un principiu important de filosofie social-politică reiese din lucrarea *Mersul revoluției în istoria românilor*, în care regăsim principiul mișcării permanente către dezvoltare a omenirii și implicit a societăților: „omenirea [se află] pe calea nemărginită a unei dezvoltări progresive, regulate, către ținta prea înaltă ce Dumnezeu ne ascunde și unde el ne așteaptă“ și „Omenirea nu e staționară. Ea înaintează neîncetat, străbătând orice împiedicare spre ținta arătată de degetul lui Dumnezeu. Dezvoltarea ei se urmează regulat după legile fixe ale progresului. Cei ce mai tăgăduiesc azi mișcarea sunt puțini. Dacă mai sunt, văză trecutul: câte schimbări! câte prefaceri! atât, în lumea morală, cât și în cea materială“⁴¹. Pentru C. Cantù și N. Bălcescu, precum și pentru alți progresiști (Kogălniceanu, Rosetti, Bănuțiu) desfășurarea istoriei urmează „legile fixe“ și teleologice ale progresului. „Degetul lui Dumnezeu“ este la Bălcescu, un echivalent timpuriu, în zona filosofiei politice, al noțiunii de „mână invizibilă“ introdusă de Adam Smith în filosofia liberală a economiei și a temei reprezentate de piața liberă.

Vederile politice ale lui Vasile Alecsandri (1821-1890) se regăsesc în lucrări precum „Protestație în numele Moldovei, al omenirii și al lui Dumnezeu“ (un proiect revendicativ), „Printipiile noastre pentru reformarea patriei“, poemul „Deșteptarea României“ (martie 1848) și „Un episod din 1848“ (proză scurtă, evocând evenimentele de la 1848).⁴² „Protestație în numele Moldovei, al omenirii și al lui Dumnezeu“ reprezintă un memorandum politic, care exprimă o gândire politică ce se desparte de premodernitate, lansând cu prioritate o serie de principii

⁴⁰ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941, pp. 176-182 ; Pavel Apostol, *Despre elementele dialectice în cugetarea lui N. Bălcescu*, în „Studii“, III/1949, pp. 72-84; G. I. Gulian, *Gândirea social-politică a lui N. Bălcescu*, București, Ed. Politică, 1953; Athanase Joja, *Tradiții și realizări ale filosofiei românești*, în „Steaua“, XVII, nr. 9, 1966, p. 4.

⁴¹ N. Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*, în *Antologia gândirii românești, sec. XV -XIX*, partea I, Ed. Politică, București, 1967, p. 277 apud N. Gogoneață, *op. cit.*, p. 216.

⁴² Între scrierile politice ale lui Vasile Alecsandri evidențiem un element de critică socială deosebit de interesant pentru investigația liberalismului românesc: „Când mă gândesc însă la exilul din 1848, din care noi înșine am făcut parte și îmi aduc aminte de așa-zisa pâine amară a aceluia exil, nu mă pot apăra de o ironică zâmbire. Unde ne-am exilat de bună voie, noi, preținși eroi ai acelei epoci? Unii în Paris, alții în Viena, adică în orașele care ne atrag mai mult pe noi, românii (...). Care dintre noi a pierit de foame, de frig și mizerie în tot timpul cât ne-am delectat sub cerul albastru al Orientului și ne-am bucurat de bunurile civilizației occidentale? Unul singur a murit de dorul țării și al copiilor lui, nenorocitul Ioan Voinescu, iar noi, ceilalți proscrisi, afară de vreo doi, trei, care au trecut din viață ca toți muritorii lumii acesteia, ne-am întors acasă din străinătate, din exil, ca dintr-o plimbare prin țări încântătoare, dintr-o călătorie în care am câștigat experiență, suvenire plăcute și cunoștințe de folos țării noastre. Am mâncat însă pâinea amară a exilului? Dar! am mâncat cu destulă veselie și la restaurantele cele bune, și în bună companie, și, după revenirea noastră în patrie, ne-am gândit adesea la dansa, mărturisind între noi că era destul de albă și nu tocmai amară“. Spirit liberal, Alecsandri îi critica pe eroii de ocazie ai exilului, un exil care nu se poate numi martiriu; acești reformatori erau criticați de către Alecsandri pentru tentativele de împovărare a fragedului stat cu astfel de solicitări de venituri în baza unui exil care a reprezentat mai degrabă o acțiune personală decât un act de patriotism. Acești „eroi“ caricaturali subminează lupta pentru libertate și drepturi, ducând-o în derizoriu.

politice moderne pentru a susține principiul și proiectul național, formarea națiunii structurată de elemente politice moderne. Între principiile politice moderne evocate întâlnim solidaritatea populară, responsabilitatea guvernului și a liderilor politici, legitimitatea luptei împotriva absolutismului și a unui guvern corupt (corupție ilustrată, spre exemplu de dragostea pentru argint a guvernanților și de arbitraritatea măsurilor luate de aceștia), precum și importanța educației publice și sociale a societății întregi. Niciun conducător nu este îngăduit să se situeze mai presus de lege și în lumina acestui principiu politic modern Mihail Sturza este culpabil, deoarece încalcă legile fundamentale așa cum apar în Regulamentul Organic, în interesul său personal (și nicidecum cu un interes reformator sau patriotic ce s-ar putea califica drept „neascultare civilă“ dintr-o perspectivă modernă mai actuală). Revedicarea lui Alecsandri subliniază faptul că niciun conducător nu are dreptul de a vinde poziții oficiale, demnități de stat ori clericale. Domnitorul Mihail Sturza încalcă principiul modern al separării puterilor în stat amestecându-se în treburile justiției și chiar în administrația publică dincolo de prerogativele legale. De asemenea, documentul politic redactat de Vasile Alecsandri arată că domnitorul Mihail Sturza se face vinovat de crime împotriva națiunii sale, acționând împotriva onestității, împotriva intereselor țărănimii, împotriva presei libere, împotriva educației și împotriva legilor cutumiare și a legilor în vigoare.

În „Prințiipiile noastre pentru reformarea patriei“ Vasile Alecsandri abordează idealurile revoluției de la 1848 – sintetizate în sloganul revoluționar francez „Libertate, egalitate, fraternitate!“ – și rolul acestor idealuri în fundamentarea modernizării politice în România și, totodată, pentru întemeierea luptei pentru uniunea Principatelor Române („Mica Unire“).

Un aspect interesant este acela legat de influența enormă a intelectualității și presei românești față de public, un public românesc special, care, deși heterogen, în marea majoritate era deschis față de reformele moderizatoare și gata de eforturi deosebite pentru desăvârșirea (sau „salvarea“) țării. Spre exemplu, așa cum arăta și Ioan Aurel Pop într-un articol recent⁴³, în preajma anilor revoluționari 1848 și 1859, intelectualitatea românească și oamenii s-au regăsit în comuniune spirituală, au mers „mână în mână“, exact așa cum scria Vasile Alecsandri, creând istoria și destinul istoric, odată cu formarea națiunii.

Emanoil Chinezu (1817-1878), liberalul care a susținut înființarea unui partid liberal încă din 1859, adept al pralismului politic și al libertății de exprimare, a reprezentat mai degrabă un opozant pentru binomul Rosetti-Brătianu. A susținut numeroase idei liberale interesante, legate de libertatea de expresie și constituționalism: „să scriem broșure, manifeste, declarațiuni, notificații, și chiar proclamațiuni, prin care să aducem aminte românilor drepturile lor seculare, să le arătăm pozițiunea lor cea avantajoasă de astăzi, să le explicăm că națiunea, într-un moment de exaltațiune și entuziasm, poate să dea semn de o viață publică serioasă, să convoace o Constituantă, să-și decrete Uniunea țărilor surori prin buna înțelegere

⁴³ Ioan Aurel Pop, „Cum a contribuit Transilvania la «Mica Unire» și de ce, în Ardeal, existau „țări românești“ cu zecile,“ *Actual de Cluj*, 25 January 2018.

între dânsule, să-și dea una Constituțiune liberală ca cele ce a avut în vechime ori mai bună dacă ar fi fost cu puțință, să-și aleagă un Domn suveran ca Mircea și Ștefan; și iată, într-o clipă, toată autoritatea amicilor noștri asupra noastră, la care două secole întregi lucrară cu atâta grije, pierdută pentru eternitate⁴⁴. Era un militant pentru transparență în cheltuirea banilor publici: „După prezentarea ideilor mele în chestiunile fiscolei, cu ocazia raportului Comisiei Bugetare asupra prevaricațiunilor urmate de căimăcămia lui Ghica capii și conducătorii partidelor mă priviră ca pe un paria, ca un om ce dărmase speranțele și visele lor cele mai frumoase și daruite.⁴⁵ A militat pentru dezvoltarea capitalistă a României. În 1868 a scris *Cum să se dea România pe mâna românilor*, considerată un preambul al politicii «prin noi înșine» pusă la temelie modernizării statului. Era adeptul justiției sociale, virtuților civice și progresului: „Partidul liberal era dator și noi am fi dorit să învățăm pe tineri abnegațiunea și virtuțile civice. Eram datori a face, și prin conduita, și prin discursurile și scrierile noastre, o educație societății, răspândind și făcând cunoscute șansele doctrinei binelui și a justiției; căci, numai astfel, vom putea face oameni onești și buni cetățeni preocupați mai mult de fericirea țării lor, decât de propria fericire și buna viețuire personală care vor deveni *liberali de principiu* iar nu *liberali de ocazie*.⁴⁶

Gânditorul pașoptist Mihail Kogălniceanu (1817-1891) abordează tema liberală a progresului și inevitabilității progresului. Încă de student se dorea a fi „un Prometeu“ care să cultive conștiințele individuale. Pentru Kogălniceanu „Progresul este legea omenirii și orice s-ar face, țara nu poate merge înapoi“. Viața socială se află în continuă prefacere. Această viziune optimistă asupra „mersului înainte“ include convingerea că nu mai putem fi „reînăpăiați în acele timpuri de pericole și de înjosire națională“ la care se referă cronicarul⁴⁷. Sensul istoriei umane este înspre progres. Pentru M. Kogălniceanu progresul este o dezvoltare cu un sens pozitiv.

M. Kogălniceanu consideră sclavia o formă generică a „împilării omului prin om“ deoarece presupune nedreptatea „de a pune mâna pe semenii lor și a-i șerbi, spre a-și atribui o parte din productul muncii lor“. Astfel, sclavia este pe același plan cu furtișagul, spoliata și încalcă „proprietatea cea mai sfântă, adică: munca altuia“, o idee tipică pentru liberalismul clasic. Kogălniceanu arată că fundamentul încrederii în progres este fundament al libertății și demnității: „Nu de astăzi sunt campion al progresului; legea libertății, legea dignității țării mele bate în inima mea, mai presus decât orice altă considerație individuală⁴⁸.”

Eugeniu Carada (1836-1910), ctitorul Băncii Naționale, evidențiază direcția de evoluție a vremurilor noi (de la tiranie la libertate) în articolele sale din „Românul“: „Tirania are nevoie de întuneric pentru a putea trăi. Libertatea merge cu fruntea senină la lumina zilei și în fața tuturor. Niciodată din libertate nu naște tirania,

⁴⁴ Cf. Cosmin Lucian Gherghe, *Emanoil Chinezu – om politic, avocat și istoric*, Craiova, Editura Sitech, 2009, p. 447.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 452.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 460-461.

⁴⁷ N. Gogonea et al, *op. cit.*, pp. 253-277.

⁴⁸ M. Kogălniceanu, *Scrieri literare, istorice, politice*, Ed. tineretului („Col. Lyceum“), București, 1967, p. 284.

căci niciodată cei care exercită tirania n-au putut fi oameni liberi, totdeauna ei sunt sau instrumentele străinului, sau ambițioși mârșavi, care voiesc a se folosi de tot în lume și a lipsi pe alții de tot, fiindcă lipsindu-le orice merit adevărat, ei ar dispărea la lumina libertății, cum dispar umbrele la lumina zilei. Totdeauna când tirania se exercită asupra unui popor se naște libertatea, și cu cât tirania a fost mai mare, cu atât libertatea este mai violentă⁴⁹.

O temă liberală importantă este aceea a drepturilor individuale. *Sofia Nădejde* (1856-1946) tratează tema drepturilor femeilor în conexiune cu tema corelației dintre emancipare și educație în cazul femeilor. Astfel de dezbateri feministe sunt mai aproape de zona socialistă, dar contribuie la climatul unei libertăți de expresie deosebite în societatea românească și este o temă importantă și pentru liberalismul românesc. Sofia Nădejde publică numeroase articole, cum ar fi *Libertatea femeii în prelegerea D-lui Missir, Trebuie să lucreze femeile pentru drepturile politice?, Chestiunea femeilor, Femeia și legea, Răspuns domnului Maiorescu* și multe altele în ziare și reviste precum „Femeia Română“, „Drepturile omului“, „Muncitorul“, „Contemporanul“ (1881-1882), „Munca“, „Evenimentul literar“ (pe care l-a condus în 1894) și altele.⁵⁰

C. A. Rosetti (1816-1885) este un gânditor pașoptist, liberal radical, raționalist și progresist. Prin articolele sale publicate în „Pruncul român“, Rosetti susține împroprietărirea țăranilor, critică dizolvarea comisiei proprietății și ideea votului universal, susține o atitudine anti-țaristă, sprijină lupta armată împotriva coteropitorilor străini și războiul de independență din 1877, dar critică ideea înarmării poporului. Concepția lui Rosetti, în lucrări precum *Apel la oamenii cei liberi, scrisoarea Domnilor Eliade și Tell, Apel la toate partidele*, tratează încrederea în revoluție ca instrument al eliberării și progresului, al conștientizării indivizilor și al exercitării voinței indivizilor de a fi liberi. C. A. Rosetti era devotat ideii de libertate interpretată ca idee patriotică: „Atâta timp cât va fi o răsufare în pieptul meu, voi lucra pentru patria mea, pentru libertate“⁵¹. Încredințarea sa privitoare la progresul ineluctabil era și o convingere în corelația dintre libertate și propășire națională: „Iubind libertatea – spunea, el – am înțeles că numai prin ea se poate dezvolta, întări și prospera o națiune“⁵². În consecință, problemele liberale pe care le tratează sunt corelate cu aspirațiile națiunii române și cu necesitățile de reformare ale acesteia. Chiar și în testamentul său este menționată lupta ce i-a încununat viața, lupta pentru naționalitate și libertate...⁵³. Față de toate caracteristicile negative ale societății, remediul este individul liber: „Labirintul sunt instituțiile cele rele, iasma este privilegiul, Ariadna este dreptatea, firul este știința,

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Vezi și Florentina Buzea, *Publicistica Sofiei Nădejde – o modalitate de susținere a crezului său feminist*, disponibil la file:///C:/Users/AHS/Downloads/459-911-1-SM.pdf, accesat la 21 septembrie 2018.

⁵¹ N. Gogoneață et al. *op. cit.*, pp. 293-299. Radu Pantazi (ed.), *C. A. Rosetti. Gânditorul. Omul*, Ed. Politică, București, 1996.

⁵² „Românul“, 1, nr. 1 din 9 august 1857 cf. Radu Pantazi, *op. cit.*

⁵³ *Moartea și înmormântarea lui C. A. Rosetti, Testamentul său și omagii aduse memoriei sale*, București, 1885, p. 4. Cf. N. Gogoneață et al. *op. cit.*

rația, judecata cea dreaptă, singura făclie ce ne poate duce la bine, și Teseu poate fi tot omul ce va iubi, se va lumina și va voi⁵⁴. Liberalul C. A. Rosetti susținea dezvoltarea economică și socială a țării: înființarea camerelor de comerț și de industrie, necesitatea „zborului industriei“ pentru România.

Printre cele mai importante pagini din istoria gândirii liberalismului românesc sunt cele scrise de Brătieni. *Dumitru Brătianu* (1818-1892) a studiat dreptul la Paris, unde a colaborat cu Al. G. Golescu și I. Ghica pentru a întemeia în 1839 „Societatea pentru învățătura poporului român“. În țară, a colaborat cu mișcarea lui I. Câmpineanu și a participat la revoluția de la 1848. Încă din acest an studiile pe care le publică au ca temă prefacerile viitoare ale „României“, fiind printre cei care nutresc de timpuriu ideea unei țări unitare și independente: „Republica română va fi împărăția lui, căci legea românului este: dreptate – frăție“ („România viitoare“, nr. 1, 1850, Paris). A colaborat și cu Giuseppe Mazzini, un hegelian care a colaborat cu K. Marx la înființarea revistei „Analele germano-franceze“ (1844), dar și cu Ledru-Rollin, Albert Darasz și Arnold Ruge, în Comitetul internațional revoluționar, cu sediul la Londra, care populariza ideea luptei revoluționare a popoarelor. Împreună cu germanul Arnold Ruge, Dumitru Brătianu întemeiază o asociație filoromână. Printre primele activități se află redactarea unui manifest către poporul român, în care se pune concret Unirea Principatelor.⁵⁵ În scrierile sale⁵⁶ Dumitru Brătianu se dovedește preocupat de problema libertății sociale, de filosofia dreptului și cu aceste cunoștințe avansate tratează într-un mod filosofico-istoric relația dintre drept și proprietate, elaborând o viziune despre modul de concretizare în România a principiilor politice celor mai importante pentru modernizare, reprezentate de libertate, proprietate și egalitate. Valorifică ideile lui Grotius, Rousseau, J. B. Say, Montesquieu. În analiza sa arată că proprietatea nu poate fi înțeleasă „fără a cunoaște elementul ei filosofic, justificat de către istoria care ni-l reprezintă în toată dezvoltarea sa logică“ și o corelează cu libertatea, activitate a conștiinței, subiectivă, volitivă exercitată asupra realității.⁵⁷ Dumitru Brătianu susține o idee liberală centrală liberalismului clasic: „nu vom șovăi să deducem dreptul de proprietate din dreptul de libertate individuală și să afirmăm că libertatea fără proprietate este un cuvânt fără sens“.⁵⁸ Corelația dintre libertate și proprietate este apreciată ca o caracteristică inerentă naturii omenești. Revoluția de la 1848 a vizat stabilirea libertății și dreptului de proprietate, revendicând principiul ca fiecare individ să devină proprietar și reconfirmând necesitatea istorică a abolirii vechiului regim.⁵⁹

⁵⁴ „Românul“, II, nr. 23, 21 martie 1868. N. Gogoneață et al. *op. cit.*

⁵⁵ Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. I, 1933, p. 43.

⁵⁶ *Dissertations sur le droit de propriété et sur les différentes manières de l'acquérir*, Paris, 1841; *Les Principales danubiennes. Roumanie ou Moldo-Vlachie*, Paris, 1843, semnată Regnault; *Documents concerning the question of the Danubian Principalities*, Londra, 1849; *Chestiunea românilor de peste Carpați*, 1861; *Napoleon III, 1873, O datorie de conștiință către țeara mea*, 1877.

⁵⁷ D. Brătianu, *Disertație...*, în *Gândirea românească în epoca pașoptistă*, antologie, sub îngrijirea lui Paul Cornea și Mihai Zamfir, București, 1919, p. 463.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 464.

⁵⁹ *Ibidem*.

Ion C. Brătianu (1821-1891) a fost omul de stat român ce și-a legat numele de Mica Unire (1859) și de cucerirea independenței de stat a României. A avut, de asemenea, o serioasă pregătire teoretică: studii de inginerie și economie politică la Paris și a audiat cursurile lui Jules Michelet și Edgar Quinet. A publicat împreună cu C. A. Rosetti, revista „Republica română” (1851), la Paris, apoi la, Bruxelles în care semnează articole politice privind viziunile revendicative românești pentru modernizarea țării: *România, Naționalitatea, Chestiunea română, Profeții* etc.⁶⁰

Urmărind activitatea sa teoretică din studiile publicate în reviste identificăm trei paliere de interes: 1) *tema progresului în istorie în corelație cu formarea națiunilor*; 2) *tema revoluției și a forțelor revoluționare* și 3) *tema personalității deosebite în istorie*. Ca și Victor Hugo, I. C. Brătianu apreciază că orice forțe sociale opuse progresului vor dispărea, astfel încât individualitățile se vor „manifesta în originalitatea lor, după cum statele formate prin cotropire vor dispărea, ca să lase toate națiunile a se manifesta în propria lor individualitate, prin asociațiunea generală în toată Europa”⁶¹. Pentru I. C. Brătianu progresul anunță că vom vedea revoluții și mai mari, iar progresul va stimula dezvoltarea națiunilor și a genului uman. Progresul este generat de dominația omului asupra naturii, astfel încât se constituie dihotomia natură-societate. Socialul devine un domeniu specific, diferit de cel natural, „puterea nouă, care se adaugă puterii fizice spre a conduce planeta noastră la o perfecțiune din ce în ce mai mare ... spre perfecțiunea nesfârșită”⁶². Cu toate acestea, factorul spiritual are un rol esențial în dinamica progresului uman: „în lumea fizică este o lume spirituală, care se desface din ce în ce mai mult, ca să ia asupra celei fizice o putere legitimă, nu ca s-o sfărâme (...), ci ca s-o dezvolte, s-o facă să rodească și să tragă afară tot ce este frumos și armonios într-însa”⁶³.

Ideea de revoluție este pentru I. C. Brătianu duală, cu o dimensiune *distructivă* și alta *constructivă* și de aceea revoluția este un instrument aflat în slujba progresului, a dezvoltării continue a societății, sub raportul ideilor, moravurilor și științelor, dar și *al instituțiilor și legilor*, esențiale pentru a menține și dezvolta elementele de progres. Scopul politic al progresului este astfel la I. C. Brătianu un liberalism radical, învecinat socialismului, deoarece, prin revoluție, „unitatea năuntrală a fiecărei națiuni *prin desființarea claselor și reîntregirea fiecărui individ în drepturile sale* [subl. ns.], oferind-i mijloacele de a-și dezvolta toate facultățile și astfel să-și poată împlini misiunea ce i-a însemnat natura, dându-i cutare sau cutare îndemănare”⁶⁴. Omul este definit de I. C. Brătianu ca ființă socială și totodată ca *ființă liberă*, fiind „creat conform unor legi tot atât de tari și de riguroase ca și ale naturii întregi. Dar el nu este supus lor orbește și, fără voia lui, ci

⁶⁰ *Ibidem*. I. C. Brătianu, *Situațiunea*, în *Acte și cuvântări*, publicate de G. Marinescu și C. Grecescu, vol. I, partea I (1848-1859), p. 312.

⁶¹ *Ibidem*, p. 483.

⁶² I. C. Brătianu, *Naționalitatea*, în *Gândirea românească în epoca pașoptistă*, antologie, sub îngrijirea lui Paul Cornea și Mihai Zamfir, vol. I, Editura pentru Literatură, București, 1969, p. 471. N. Gogonea et al. *op. cit.*

⁶³ *Ibidem*, p. 481.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 477.

are facultatea de a descoperi singur și a înțelege acele legi și raporturi ce există și, cunoscându-le, să se conforme lor liber și de bunăvoie, ca la orice adevăr⁶⁵. Totodată, gânditorul este un susținător al individualismului, în spiritul ideilor dreptului natural. Individul este menit să se afirme „liber și creator“, ca „ființă perfectibilă fără sfârșit, de bunăvoie, prin singura putere și libertate de voință“.⁶⁶

Ionel I. C. Brătianu (1864-1927), „figura legendară a liberalismului românesc“, „zodia bună a României“, „regele neîncoronat“, membru de onoare al Academiei Române din 1923, a fost de cinci ori prim-ministru al României, precum și președintele Partidului Național Liberal, dominant în epocă, factor al consolidării statului unitar român și unul dintre ctitorii României Mari. A fost un adept al realismului politic, *Realpolitik*, iar ideile sale teoretice se regăsesc în scrisori și discursuri.

Pentru Ionel Brătianu „idealurile goale în politică și în viața popoarelor n-au valoare“⁶⁷. Singurele idealuri care au valoare sunt cele cu o dimensiune națională. De aceea, moștenirea sa este patriotică, înainte de a fi liberală, pragmatică sau îndatorată realismului politic: „Să nu vă uitați la succese de persoane sau de moment, ci să urmați pulsul inimii poporului, conștiința lui națională și să aveți contactul neîntrerupt cu dânsa, ca să fiți reprezentanții sinceri ai unui neam conștient“⁶⁸, astfel că „grija intereselor naționale“ este echivalentul explicit pentru o „datorie imperioasă de patriotisme“⁶⁹.

În spirit pragmatic, în politică, „numai rezultatele exprimă faptele“. Pentru Ionel Brătianu, în contextul zbuciumatei perioade istorice la ale cărei provocări a fost nevoit să răspundă, liberalismul a luat locul secund față de pragmatism și patriotism, iar meditația politică a secondat cu modestie acțiunea politică. I. G. Duca îi caracteriza raportarea la politică astfel: „Pentru el, politica nu era nicio distracție, nici prilej de onoruri, niciun prilej de realizări a unor deșarte și personale ambiții. Pentru el politica era muncă, răspundere, nedreptate, grijă, chinuitoare frământare.“⁷⁰

Teoretizările discutate subliniază faptul că liberalismul românesc s-a dezvoltat și maturizat printr-o gândire românească circumscrisă ideilor europene și naționale de progres, libertate, dreptate, egalitate și proprietate, cu accent pe identificarea direcțiilor principale de urmat pentru emanciparea politică și pentru desăvârșirea națională a românilor în România, asociată meditației despre auto-determinare națională și Unire – întru propășirea și „salvarea națională“. Această incursiune în zona ideilor politice liberale românești din perioada 1821-1918, evidențind rădăcinile teoretice ale iluminismului și pașoptismului românesc, subliniază filiația indiscutabilă a liberalismului românesc într-o ordine spiritual-politică universală a emancipării și eliberării.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 491.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Ion I. C. Brătianu, *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, publicate de George Fotino, vol. III, București, 1940, p. 459. Vezi și Ion Novăcescu, *Politica și puterea în concepția lui Ion I. C. Brătianu*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca“, tom LII, Supliment, 2013, pp. 49-60.

⁶⁸ I. Novăcescu, *op. cit.*, p. 52.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ I.G. Duca, *Portrete și amintiri*, București, f.a., p. 37.

Liberalismul românesc, în tradiția franceză

Discuția teoretică asupra celor două liberalisme, francez și englez, ne indică situarea liberalismului românesc în tradiția franceză, deși această situație nu este întru totul exactă.

Astfel, în perspectivă istorică, Michelson propune o periodizare cu rolul de a clarifica etapele caracteristice pentru liberalismul românesc: liberalismul idealist (1800-1848); liberalismul pragmatic (1848-1859); liberalismele sub Alexandru Ioan Cuza (1859-1866); liberalismul *Realpolitik* sub Carol I (1866-1914); liberalismul naționalist sub Ferdinand I, 1914-1930; liberalismul oportunist și era tiraniilor (1930-1940); postludiul (și sfârșitul) liberalismului românesc (1940-1947).⁷¹ În acest context, Michelson arată că liberalismul *Realpolitik* a indus în societatea românească o cultură a dorinței de control politic de tip prusac, însoțită de dezinteres pentru o viață parlamentară onestă și principiile politice, aspecte care au fost prea puțin înțelese în epocă, precum și în ceea ce privește consecințele ulterioare.⁷² Liberalismul naționalist din epoca lui Ferdinand I, 1914-1927, marcat de figura liderului liberal Ion I. C. Brătianu a continuat să facă concesii politicii centraliste, naționalismului și „unității naționale“, contextelor politice, pragmatismului. Michelson analizează elementul național în liberalismul naționalist românesc și indică faptul că acest element ar fi copleșit liberalismul, numai că același lucru s-a întâmplat și în alte țări europene latine (Franța, Italia, Spania) în moduri asemănătoare, după cum observa și Lordul Acton⁷³. Investigând din perspectivă comparativă elementul liberal în contextul liberalismului românesc al secolului al XIX-lea față de cel european, Victoria F. Brown arată în studiul *The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: The Case of Romanian Liberalism*⁷⁴ faptul că și liberalii occidentali „în practică adesea și-au trădat idealul și adesea s-au comportat într-o manieră nedemnă de oameni aflați în căutarea unui ideal“⁷⁵.

Mai importantă decât o cultură politică liberală (ori o cultură politică conservatoare) în România, să zicem, după monstruoasa coaliție din 1866 și până la 1918 (de această dată numai fiindcă acesta este reperul final al perioadei abordate aici) considerăm că în România avem o cultură dominantă națională, patriotică, spirituală și intelectualistă, influentă și aducătoare de speranță în societate și în păturile sociale defavorizate, sărace, mai puțin școlite (ca sursă de speranță și identitate națională profundă cultivată și alimentată de presa liberală și neliberală, în dezvoltare în spațiul public românesc și odată cu spațiul public românesc, confruntat cu dificultățile și decalajele modernizării și, mai apoi, ale războaielor). Adresabilitatea politică medie (asupra votărilor medii, de centru) a liberalismului naționalist răspunde apelului intelectual la naționalism a votantului mediu român, iar intelectualismul de acest tip este relevant și pentru conservatorismul perioadei,

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, pp. 20-21.

⁷³ Cf. Michelson, *op. cit.*

⁷⁴ Stephen Fischer-Galați, Radu R. Florescu, George R. Ursul (eds.), *Romania Between East and West*, „East European Quarterly“, 1982, pp. 269-301.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 292.

dar, mai ales, răspunde cerințelor unei mentalități profunde și răspândite majoritar în societatea românească, privind importanța păstrării și cultivării unei ființe și spiritualități specific românești. Aceasta este în mare parte definiția românismului – o orientare națională, patriotică, spirituală și intelectualistă, influentă și aducătoare de speranță, echilibru și identitate națională în societate –, acesta fiind de altfel rolul spiritual și cultural al românismului, pe care, din perspectiva acestei viziuni definitorii îl putem diferenția de naționalismul politic românesc și de utilizările pragmatice și oportuniste ale naționalismului în plan politic, din ce în ce mai prezente în politica românească în perioada de după 1866.

Spiritul liberal românesc nu a constituit o miză propriu-zisă a luptei politice în perioada investigată, ci naționalismul, care a reprezentat mereu o miză ca raportare cu succes la una ori alta dintre situațiile concrete care reclamau salvarea națională. „Mișcarea liberală din România a fost caracterizată prin spiritul libertar în genere, dar acesta nu s-a născut în legătură cu emergența vreunei clase sociale, care voia să ia locul alteia și folosea acest spirit ca pe o armă. Originile lui nu sunt de căutat, ca în Apus, nici în atmosfera Reformei religioase care a câștigat categorii sociale foarte diverse, nici în aceea a «liberei gândiri» specifică intelectualilor francezi din secolele XVII-XVIII; la noi, prin libertate s-a înțeles eliberare, care avea și orientare socială, dar, în primul rând, avea una națională.”⁷⁶

Liberalismul românesc a fost adoptat, atunci când a fost adoptat, și criticat ori respins, în ocaziile în care a fost criticat ori respins, în virtutea unui demers mai amplu de salvare națională, în care un rol crucial a fost jucat de românism, în baza căruia s-a lansat liberalismul naționalist român, ceea ce aduce un element suplimentar de specificitate, probabil identificabil ca element determinant în toată latinitatea europeană, cel puțin într-o anumită măsură, în epoca constituirii națiunilor. Aici este necesar să redăm o idee privind conexiunea dintre liberalismul românesc și salvarea națională, prezentă la Alexandru George: „... mai important este să examinăm atunci mai de aproape fenomenul ca unul de adoptare-adaptare, mai mult încă: să observăm că mentalitatea liberală, ideile reformiste (acceptând chiar riscul unei revoluții), perspectiva deschisă de unele alianțe profitabile cu spiritul general liberal din alte țări, mai ales din vestul Europei, sunt o consecință, o realitate de grad secund, un derivat în marginile unui proces de salvare națională. (...) Anume, liberalismul a apărut ca o soluție de adoptat în condițiile unei mișcări de emancipare, de autonomie și de independență, pe care clasa politică românească a inițiat-o într-un moment de disperare. Acel «Nevoia ne-a silit să îndrăznim» al lui Ion Ghica se referă atât la programul cultural al modernizării, cât și la cel politic al salvării naționale. (...) Cei care au inițiat mișcarea de insurrecție și de lentă emancipare spre independență au făcut-o nu pentru că doar așa «sufla vântul veacului», cum spunea Costache Conachi, ci pentru că aceasta era singura soluție de salvare.”⁷⁷ Astfel, în România monarhică, în pofida prezenței modelului german în zona tehnică și economică și a celui francez în zona cultu-

⁷⁶ *Ibidem*, p. 52.

⁷⁷ Alexandru George, *Liberalismul românesc în specificitatea lui istorică*, Alina Mungiu-Pippidi (coordonator), *Doctrină politică*, Editura Polirom, Iași, 1999, p. 46.

rală, umanistă și intelectualistă, în privința sistemului politic „țara noastră semăna, din punctul de vedere al situației de la vârf, nu cu Franța, devenită iarăși republicană, nici cu Germania imperială, militaristă și rigid ierarhică, și cu atât mai puțin cu Rusia, asupritoare de naționalități (...). Regimul nostru politic se asemana cel mai mult cu cel englez și raporturile dintre puterea executivă, legislativă și o monarhie de pură reprezentanță erau la fel în ambele țări. Așișderi climatul politic în care se cultiva libertatea opiniilor, dreptul la critică și respectul persoanei umane. Dar, întrucât această «asemănare» pe care am semnalat-o poate să pară o simplă năstrușnicie, mă grăbesc să o susțin cu argumente și să o explic mai pe larg. Mai ales că regimul politic din patria liberalismului și ceea ce se putea constata la noi nu ar justifica în nici un caz o apropiere. Trebuie însă observat, din capul locului, că în ambele țări liberalismul și democrația s-au putut dezvolta printr-o mare carență a instituției monarhice.”⁷⁸

Marile realizări politice ale unei națiuni sunt expresia orientării devotate către un ideal de spiritualitate, ce cuprinde în sine un ideal de ființare națională, fiind și expresia clarității aceluia ideal în gândirea și simțirea populară, solidară. Acesta este și cazul românesc. Liberalismul românesc a beneficiat în mod esențial de claritatea, concurența și forța mobilizatoare a gândirii și simțirii politice dedicate eliberării naționale, context benefic pentru ideile despre emanciparea politică, socială și economică, ori individuală, uneori în sensul evoluțiilor istorice, alteleori în pofida lor, în condiții vitrege, potrivnice. Voința politică individuală s-a clădit în exercitarea voinței politice naționale, adesea în focul jertfei patriotice. Alexandru Surdu surprinde acest aspect atunci când discută miracolul Marii Uniri. „Cum de s-a ajuns totuși la Unirea din 1918 (...)? Au prins românii în sfârșit momentul prielnic? Da, ni se spune adesea, s-au adunat la Alba Iulia, pe Întâi Decembrie, și au hotărât unirea provinciilor românești din Imperiul Austro-Ungar cu Regatul României. Dar toți românii au fost de acord cu Unirea, nu doar cei de la Alba Iulia, numai că, după ultimele statistici, aproape 1 500 000 de români, dintre care 600 000 de militari, n-au mai putut să-și exprime acordul căci ei și-au dat viața pentru Marea Unire. A fost acesta un moment prielnic pentru români? Evident că nu. Dovada o constituie și poziția înțeleaptă de neutralitate, adoptată de Ion I. C. Brătianu și oficializată la Consiliul de Coroană de la Sinaia din 3 august 1914, față de situația în care se găsea România după declanșarea războiului de către Austro-Ungaria împotriva Serbiei. Se profila un război al marilor puteri: Germania, Austro-Ungaria, Italia, Turcia, pe de o parte, și Antanta: Marea Britanie, Franța, Rusia și apoi Statele Unite, pe de alta. Micile state nici nu mai contau. (...) În cazul României, vecină cu două puteri beligerante, Austro-Ungaria la Nord-Vest și Rusia la Răsărit, plus Turcia, aliată cu Bulgaria la Sud, în ciuda oricărei oferte, avea soarta pecetluită. Numai că soarta popoarelor, ca și soarta persoanelor, nu poate fi hotărâtă de nicio putere terestră. Cel puțin aceasta a fost și dreapta credință a românilor, care ar putea să explice și «miracolul» supraviețuirii lor.”⁷⁹

⁷⁸ *Ibidem*, pp. 49-50.

⁷⁹ Alexandru Surdu, „Jertfa de sânge pentru Marea Unire“, *Pietre de poticnire*, Ed. Ardealul, Târgu Mureș, 2014, p. 65.

În România, naționalismul liberalismului românesc prezintă o sofisticare multi-dimensională: răspunde realităților românești în mod pragmatic, valorifică cel mai important capital electoral, ce transcende structura claselor, și anume cel naționalist, patriotic și spiritual, inducând în perioada de până la 1918 o stabilitate politică funcțională, democratică și liberală, răspunzând provocărilor aduse de război și modernizare.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Alecsandri, Vasile, *Dridri*, București, Chișinău, Editura Litera Internațional, 1998.
- Brătescu, Liviu (ed.), *Liberalismul românesc și valențele sale europene*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013.
- Brătianu, Ion I.C., *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, publicate de George Fotino, vol. III, București, 1940.
- Fischer-Galați, Stephen, Florescu, Radu R., Ursul, George R. (eds.), *Romania Between East and West*, „East European Quarterly”, 1982, pp. 269-301.
- George, Alexandru, *Liberalismul românesc în specificitatea lui istorică*, Alina Mungiu-Pippidi (coordonator), *Doctrină politică*, Iași, Editura Polirom, 1999.
- Gherghe, Cosmin Lucian, *Emanoil Chinezu – om politic, avocat și istoric*, Craiova, Editura Sitech, 2009.
- Gogoneață, N. et al, *Istoria filosofiei românești*, vol. I, București, Ed. Academiei, 1972.
- Michelson, Paul E., „Romanian Liberalism, 1800-1947. Definition, Priorization and a Research Agenda”, Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană (editori), *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, pp. 11-32.
- Novăcescu, Ion, *Politica și puterea în concepția lui Ion I. C. Brătianu*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca”, tom LII, Supliment, 2013, pp. 49- 60.
- Pop, Ioan Aurel, „Cum a contribuit Transilvania la «Mica Unire» și de ce, în Ardeal, existau „țări românești” cu zecile,” *Actual de Cluj*, 25 January 2018.
- Pop, Ioan Aurel, *Românii și România. O scurtă istorie*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1998.
- Popovici, D., *Romantismul românesc*, București, Editura Tineretului, 1969.
- Romașcanu, Mihail Gr., *Eugeniu Carada*, București, Editura Albatros, 2007.
- Seton-Watson, R. W., *A History of the Roumanians*, Hamden CT, Archon Books, 1963.
- Solcan, Mihai Radu, „Vederile liberalilor români reflectate în Regnault «Istoria politică și socială a Principatelor Dunărene»”, în Liviu Brătescu (ed.), *Liberalismul românesc și valențele sale europene*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, pp. 65-82.
- Surdu, Alexandru, „Jertfa de sânge pentru Marea Unire”, *Pietre de poticnire*, Târgu Mureș, Ed. Ardealul, 2014.